

Linksnių vartojimo dažnumas ir daiktavardžio reikšmė

INETA SAVICKIENĖ

Vytauto Didžiojo universitetas

Using Kuryłowicz's notions of grammatical and concrete cases, grammatical cases are examined with respect to their syntactic functions and concrete ones with respect to their semantic functions. Our hypothesis is that statistically the frequency of a case is inversely proportional to its degree of functional markedness.

Grammatical cases (nominative, accusative and genitive) are shown to be more frequent than concrete ones (dative, instrumental and locative). Differences in frequency of case forms for specific words reflects markedness of the case and noun semantics.

The study is based on an analysis of spoken Lithuanian using the CHILDES programme.

The frequency of case forms and their meanings were investigated for adult-directed speech (ADS), child-directed speech (CDS) and child speech (CS). Similar tendencies were shown to hold in CDS and CS, but different ones in ADS. Significant differences connected with animacy were observed. Our results confirm the assumption that the meaning of a noun influences the semantics of individual cases and their potential of occurrence.

1. SAKYTINĖ IR RAŠYTINĖ KALBA

Dvidešimtojo amžiaus lingvistų iškeltas principas, kad sakytinė kalba skiriasi nuo rašytinės ir dėl to ji turėtų būti laikoma svarbesne tyrimams, sulaukė daugelio pritarimo. Leonardas Bloomfieldas (1935: 21) teigė, kad rašymas nėra kalba, o tik tam tikras kalbos registravimas. Bloomfieldo pažiūros padarė įtaką ir teorinės lingvistikos minčiai, ypač sintaksei. Svarbu būtų prisiminti, kad ir Johnas Lyonsas (1977: 39–42) atkreipė dėmesį į gramatikos ir žodyno skirtumus, kurie skiria sakytinę ir rašytinę kalbą. Jis pabrėžė, kad raštingose visuomenėse santykis tarp sakytinės ir rašytinės kalbos yra labai sudėtingas – sakytinės ir rašytinės kalbos įvairavimai tam tikroje kalboje gali būti iš dalies nepriklausomi. Tačiau tokie teiginiai nepaneigia sakytinės kalbos prioriteto, nes sakytinė kalba vis dėlto pirmiausia reikalinga komunikacijos tikslams net ir labai raštingose visuomenėse. Be to, žmogus sakytinę kalbą įsisavina pirmiausia ir neabejotinai lengvai, o rašytinei kalbai išmokti prireikia daugelio metų, ir tai vyksta dažniausiai ne taip lengvai ir ne visada sėkmingai.

Šiame darbe pabandysime aptarti lietuvių kalbos linksnio kategoriją, kuri apima net kelis kalbos struktūros lygmenis. Aprašant linksnius, neišvengiamai reikia rem-

tis sintakse ir semantika, nes tik apimant visus šiuos lygmenis galima susidaryti linksnio kategorijos vaizdą. Pabandysime pasižiūrėti, ar skiriasi linksnų vartojimo dažnumas suaugusių žmonių ir vaikų pokalbiuose.

Šis straipsnis parašytas naudojantis pokalbių¹ medžiaga. Pokalbiai buvo sisteminai įrašinėjami į audiokasetes ir transkribuojami į kompiuterį pagal CHILDES² sistemą.

2. BENDRINĖS LIETUVIŲ KALBOS LINKSNIO KATEGORIJA

„Linksnio kategorija apima kelis kalbos struktūros lygmenis. Vadinas, viename kuriame nors lygmenyje negalima atskleisti visų jos ypatybų. Morfologijoje aprašoma linksnų formų sistema, tačiau ji nėra bereikšmė; paradigmatai santykiai visa- da remiasi tuo, ką reiškia viena ar kita linksnio forma sintagmoje“ (Paulauskienė, 1994: 98).

Jeigu linksnį drauge su prielinksniais suprasime kaip vieną funkcinę kategoriją, tai jos centre bus subjektiniai–objektiniai santykiai, o pačioje periferijoje – aplinkybių sąvokos. Prielinksnių konstrukcijoje daiktavardžio linksnis jungiamas prie veiksmažodžio prielinksniu, kuris reikalauja tam tikro linksnio – kilmininko, galininko arba įnagininko. Lietvių kalboje prielinksniai dažniausiai vartojami su kilmininku (*ant, be, prie, iš, dėl, iki*), galininku (*j, pas, per, pro, prieš, apie*), įnagininku (*su, po*). Prielinksnių konstrukcijos daugiausia nusako bendrą vietos reikšmę, rečiau – kitas aplinkybes (Ambrazas, red., 1994; Paulauskienė 1994; Valeckienė 1998; Šukys 1998).

Visus linksnius Jerzy Kuryłowiczius suskirstė į dvi grupes. Vardininką, galininką ir kilmininką dėl jų pirminės sintaksinės funkcijos jis pavadinio „gramatiniais“. Kiti linksniai (naudininkas, įnagininkas ir vietininkas) yra „konkretieji“ – turi pirminę semantinę funkciją ir dažnai priklauso nuo konkretaus konteksto, t. y. nuo veiksmažodžio ir prie jo prisijungusio daiktavardžio leksinių reikšmių (Kuryłowicz 1964: 31, 188–189). Taigi linksnų funkcijos yra sintaksinės ir semantinės. Daiktavardžiai dažniausiai jungiami prie veiksmažodžio, kuris sudaro saknio centrą ir reikalauja tam tikro linksnio. Kai kurie linksniai jungiami prie kitų daiktavardžių.

Adelė Valeckienė (1998: 251–252) teigia, kad svarbiausi linksniai sakiniui formuoti yra galininkas ir vardininkas. Pagal savo pirmes sintaksines funkcijas jie susiję su

¹ Šio darbo analizės pagrindą sudaro keli pokalbių tekstyneliai. Pirmasis apima vaiko ir suaugusio pokalbius, t. y. apie 35 val. įrašų (žr. Savickienė 2001, 2003), antrasis – suaugusių pokalbių tarpusavyje, t. y. apie 9 val. įrašų (autorės rinkta medžiaga). Pašnekovai priklauso skirtingo amžiaus ir lyties grupėms. Vyraujančios pokalbio temos susijusios su būties problemomis, patirtais išpūdziaisiais, ateities planais.

² Ši programa visus transkribavimo ir kodavimo darbus leidžia atlkti daug tiksliau ir palyginti greitai. Be to, ji leidžia automatiškai analizuoti didelės apimties pokalbių tekstus. CHILDES sistema apima dvi priemones. Pirmoji – tai transkribavimo ir kodavimo formatas CHAT. Antroji – analizės programų paketas CLAN. Remiantis CLAN programomis Combo, Kwal, Freq, buvo atlkti statistiniai medžiagos tyrimai, kurių rezultatai leido daryti išvadas apie vartojamos leksikos ir gramatinijų kategorijų dažnumą (MacWhinney 1994).

veiksmažodžių tranzityvumu ir sanykiauja tarp savęs kaip subjekto vardininkas ir objekto galininkas. Su vardininku ir galininku susijęs kilmininkas. Prie veiksmažodžių prisijungęs kilmininkas pagal funkciją glaudžiai susijęs su galininku ir gali atlkti objekto funkciją.

Taigi tradiciškai lietuvių kalbotyroje vardininkas, galininkas ir kilmininkas priskiriami prie gramatinių linksnių, o naudininkas, įnagininkas ir vietininkas – prie semantinių. Tipiškiausia vardininko sintaksinė funkcija – subjektas, o galininko ir kilmininko – objektas. Tačiau linksnių funkcijos nėra tik išvardytosios – jų egzistuoja kur kas daugiau. Pavyzdžiu, kilmininkas junginiuose su veiksmažodžiais reiškia objektą, jo dalį arba neapibrėžtą kiekį. Kilmininkas su prielinksniu gali atlkti ir aplinkybių funkcijas, o vardažodinėse frazėse eiti pažyminiu. Galininkas, be tiesioginio objekto, gali reikšti vietas ir laiko aplinkybes. Objektą reiškiantis naudininkas taip pat gali atlkti skirtinges semantines funkcijas: finityvo, beneficiente, percipiente. Įnagininkas, be dvejopos objekto reikšmės (instrumento ir komitatovo), gali reikšti ir vietas, laiko aplinkybes. O vietininkas, be vietas, gali reikšti ir laiką. Vadinas, linksniai turi pagrindinių ir šalutinių reikšmių. Naujausiouose lietuvių gramatikos tyrimuose teigama, kad griežto skirtumo tarp gramatiniių ir semantinių linksnių negali būti, kad „tik konkrečius linksnių vartojimo atvejus galima vadinti gramatiniais arba semantiniaisiais“ (Holvoet, Seménienė 2004).

3. LINKSNIŲ REIKŠMĖS IR VARTOJIMAS

Linksnio kategorija, būdama viena iš sudėtingiausių, o drauge ir įdomiausių kalbos kategorijų, suteikia tyréjams galimybę paanalizuoti ją įvairiais požiūriais. Reali vartosena atskleidžia linksnio kategorijos įvairiapusiškumą, jo potencijas skirtinguose kontekstuose įgyti vienokias ar kitokias reikšmes.

Analizuodami linksnio vartojimą įvairiuose kontekstuose, pabandysime pasižiūrėti, kokie linksniai – gramatiniai ar semantiniai – vartojami dažniau ir kokiomis reikšmėmis.

Pagal vartojimo dažnumą preliminarūs sakytinės lietuvių kalbos tyrimai rodo tokį linksnių pasiskirstymą: dažniausiai vartojamas vardininkas, antras pagal dažnumą – kilmininkas, trečias – galininkas, ketvirtas – naudininkas, toliau – įnagininkas ir vietininkas.

1 LENTELĖ. LINKSNIŲ PASISKIRSTYMAS VARTOJIMO DAŽNUMO ATŽVILGIU (%)

LINKSNIS	V.	G.	K.	N.	In.	Vt.
	46%	19%	21%	6%	4%	3%

Linksnių vartojimas yra glaudžiai susijęs su kalbėjimo situacija, kontekstu ir pačiaisiais kalbos akto dalyviais. Akivaizdūs linksnių vartojimo skirtumai pastebėti situa-

cijose, kai suaugės kalba su suaugusiu (SSK)³, su vaiku (VSK) arba kai kalba mažas vaikas (VK) (žr. 2 lentelę).

Tyrimo duomenys rodo, kad linksnių vartojimo atžvilgiu VSK ir VK yra daug artimesnės (žr. Savickienė 2000, 2002) nei SSK. Nepaisant didelių skirtumų, galima pastebėti, kad yra ir panašumų – vardininkas yra dažniausiai vartoamas visų trijų grupių linksnis. Kitų linksnių vartojimas skiriasi. SSK grupė daug dažniau vartoja kilmininką nei galininką, o VSK ir VK galininkas yra šiek tiek dažnesnis. SSK taip pat dvigubai dažniau vartoja naudininką, o įnagininko ir vietininko vartojimas beveik sutampa su VSK. Visos grupės panašiai vartoja vietininką.

2 LENTELĖ. LINKSNIŲ VARTOJIMO DAŽNUMAS (%): SSK VS. VSK VS. VK

LINKSNIS	V	G.	K.	N.	In.	Vt.
SSK	32%	18%	28%	9%	5%	3%
VSK	48%	21%	19%	5%	4%	3%
VK	59%	19%	15%	4%	2%	2%

Matyti, kad dažniausias yra vardininkas (nežymėtas narys), o kitame skalės gale vietininkas ir įnagininkas – rečiausi linksniai. Vietininkas (rečiausias visoje linksnių sistemoje) laikytinas labiausiai žymėtu nariu.

Rezultatai panašūs ir SSK, ir VSK, ir VK – dažniausiai vartojami gramatiniai linksniai, o semantiniai lieka sistemos periferijoje. Atskirų linksnių dažnumas skiriasi, ypač vardininko. Pastarasis linksnis vartojimo dažnumu VK kalboje beveik 10 proc. pralenkia VSK ir net 27 proc. SSK. VSK ir VK dažnas vardininko vartojimas – tai specifinė vaikų ir jieims skiriamos kalbos ypatybė, ypač ankstyvuoju kalbos įsisaviniimo laikotarpiu (Savickienė 1999, Voeikova, Savickienė 2001).

Duomenys rodo, kad gramatiniai linksniai, t. y. vardininkas, galininkas ir kilmininkas, yra žymiai dažnesni už konkrečiuosius linksnius: naudininką, įnagininką ir vietininką⁴. Vadinas, funkciskai žymėtas konkrečiųjų linksnių posistemis pasižymi mažu dažnumu. Gramatiniai linksnių dažnumas labai skiriasi nuo konkrečiųjų linksnių dažnumo. Vieno kilmininko dažumas yra didesnis nei visų konkrečiųjų linksnių kartu paimtų.

Rašytinės lietuvių kalbos linksnių vartojimo tendencijos panašios – gramatiniai linksniai dažnesni už konkrečiuosius (Žilinskienė 1979: 78–88). Dažniausiai vartoamas kilmininkas (43%), o vardininkas ir galininkas vartojami panašiai (atitinkamai 20% ir 18%) (Gelumbauskaitė 2003).

³ SSK – suaugusiam skirama kalba (angl. *adult directed speech*, ADS), VSK – vaikui skirama kalba (vaikiškoji kalba; angl. *child directed speech*, CDS), VK – vaiko kalba (angl. *child language*).

⁴ Kadangi Kuryłowiczius neskyrė šauksmininko linksnio, čia jis irgi nėra minimas.

Slavų kalbų (šnekamujų) statistiniai duomenys panašūs: rusų: V. – 32,6, G. – 25,3, K. – 22, N. – 4,1, Vt. – 10,1, In. – 5 (Zemskaja 1979: 74); lenkų: V. – 34,2, G. – 29,8, K. – 19,2, N. – 4,8, In. – 4,4, Vt. – 7,6 (Laskowski 1989: 212). Įdomu tai, kad lenkų ir rusų kalbose dažnesnis galininkas, o lietuvių kalboje – kilmininkas.

Bendras linksnių dažnumas dar visko nepasako apie linksnio kategoriją. Linksnių statistikai didelę įtaką daro daiktavardžio semantika (Laskowski 1989: 207–226). Tikrinant šį teiginį, reikia žiūrėti, kokią reikšmę linksnių statistikai turi „gyvo / negyvo“ semantinė priešprieša. Žemiau pateikiame lentelėse atskirai parodomi SSK, VSK ir VK duomenys.

3 LENTELĖ. SSK GYVO / NEGYVO SEMANTINĖS PRIEŠPRIEŠOS LINKSNIŲ DISTRIBUCIJA (%)

LINKSNIS	V	G.	K.	N.	In.	Vt.
GYVAS	36,32	8,24	46,31	6,48	2,17	0,48
NEYVAS	11,53	19,56	45,77	1,92	14,20	7,02

4 LENTELĖ. VSK GYVO / NEGYVO SEMANTINĖS PRIEŠPRIEŠOS LINKSNIŲ DISTRIBUCIJA (%)

LINKSNIS	V	G.	K.	N.	In.	Vt.
GYVAS	55,2	8,9	11,1	8,5	2,5	0
NEYVAS	35,2	29,6	23,1	0,4	5,1	5,7

5 LENTELĖ. VK GYVO / NEGYVO SEMANTINĖS PRIEŠPRIEŠOS LINKSNIŲ DISTRIBUCIJA (%)

LINKSNIS	V	G.	K.	N.	In.	Vt.
GYVAS	65,0	8,7	9,9	6,9	1,5	0
NEYVAS	44,4	29,0	18,8	0,1	3,0	3,8

Statistinis skirtumas tarp gyvas / negyvas reiškiančių daiktavardžių labai akivaizdus. Dažniausias gyvo linksnis VSK ir VK yra vardininkas (jo dažnumas daug didesnis negu visų kitų linksnių kartu paimtų), o SSK – kilmininkas, kurio dažnumas len-

kia vardininką net 10 proc. SSK negyvų daiktų grupėje vardininkas atsiduria tik ketvirtuoje pozicijoje – po kilmininko, galininko ir įnagininko – nuo dažniausio linksnio atsilikdamas net 34 proc. Iš gramatinių linksnių galininkas yra labiausiai žymėtas narys gyvų grupėje (beveik vienodai vartojamas visų grupių: SSK 8,24%, VSK 8,9%, VK 8,7%), o kilmininkas (VSK 23,1% ir VK 18,8%) ir vardininkas (SSK 11,53%) – negyvų. Negyvų daiktų naudininkas yra labiausiai žymėtas narys (SSK 1,92%, VSK 0,4%, VK 0,1%), o įnagininkas ir vietininkas pakankamai dažni visose grupėse. Kita vertus, gyvų naudininko dažnumas labai didelis, o vietininkas beveik visai nevartoja mas (išskyrus SSK 0,48%).

Rezultatai rodo, kad esama akivaizdžių skirtumų vartojant gyvas/negyvas naudininką ir vietininką. Tokio skirtumo priežastis naudininko atveju yra tai, kad šis linksnis dažniausiai atlieka beneficiente, percipiente ar eksperimento funkcijas (apie semantines funkcijas žr. Jakaitienė 1988; Valeckienė 1998). Vietininko situacija panaši į naudininko, tačiau šis linksnis užima ribines pozicijas – gyvų posistemyje vietininkas beveik visiškai nevartojo mas. Taip yra dėl to, kad iprasčiausia vietininko funkcija – nurodyti vietą. Akivaizdu, kad ši funkcija apima tik negyvus daiktus. Vadinas, vietininkas yra labiausiai žymėtas linksnis gyvų posistemyje, o tarp negyvus daiktus reiškiančių daiktavardžių jis igyja kitokį statusą.

Aptarus linksnių statistiką, matyti, kad linksnių vartojimo dažnumas labai skiriasi pagal tai kuriam posistemiui jie priklauso. Rezultatai patvirtina mintį, kad nuo daiktavardžio reikšmės priklauso ne tik atskirų linksnių semantika, bet ir jų vartojimo galimybės.

4. IŠVADOS

Linksnių sistemoje ryškūs vartojimo dažnumo skirtumai, susiję su sakytinės kalbos specifika.

Aptarus gyvas/negyvas reiškiančių daiktavardžių grupes, matyti, kad linksnių vartojimo dažnumas akivaizdžiai skiriasi. Daiktavardžio semantika lemia linksnių vartojimo dažnumą. Tačiau svarbu ne tik tai, kokie linksniai dažniausiai vartojami pokalbyje. Pokalbio tema, dalyviai bei situacija taip pat lemia linksnių pasiskirstymą.

Remiantis Jerzy Kuryłowicziaus linksnių skirstymu į gramatinius ir konkrečiuosius, bandyta pasižiūrėti, ar vadinamieji tikrieji gramatiniai linksniai – vardininkas, kilmininkas ir galininkas – yra dažniausiai vartojami savo pagrindinėmis, o ne šalutinėmis reikšmėmis. Rezultatus norėtusi apibendrinti vartojant „linksnių hierarchijos“ definicijas: „Linksniai išsiesto skalėje pagal tai, ar jie koduoja centrines, ar periferines sakinio funkcijas“ (Holvoet, Seménienė 2004: 33).

LITERATŪRA

- AMBRAZAS, red., 1994: *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
BLOOMFIELD, L. 1935: *Language*, London: Allen & Unwin.

- GELUMBAUSKAITĖ, K. 2003: *Daiktavardžių linksnių vartojimo dinamika*. Magistro darbas, Kaunas: VDU.
- HOLVOET, A., SEMÉNIENĖ L. 2004: Linksnio teorijos pagrindai. Holvoet, A., Seménienė, L., red., *Gramatiņų kategorijų tyrimai*, Vilnius: Lietvių kalbos institutas (Lietvių kalbos gramatikos darbai, 2), 11–33.
- JAKAITIENĖ, E. 1988: *Leksinė semantika*, Vilnius: Moksas.
- KURYŁOWICZ, J. 1964: *The inflectional categories of Indo-European*, Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- LASKOWSKI, R. 1989: Markedness and the category of case in Polish. Tomić, O.M., ed., *Markedness in synchrony and diachrony*, Berlin etc.: Mouton de Gruyter, 207–226.
- LYONS, J. 1977: *Semantics*. Vols. 1–2, Cambridge: Cambridge University Press.
- MACWHINNEY, B. 1994: *The CHILDES Project: Tools for Analyzing Talk*, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- PAULIAUSKIENĖ, A. 1994: *Lietvių kalbos morfologija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- SAVICKIENĖ, I. 1999: *Lietuvio vaiko daiktavardžio morfologija*. Daktaro disertacija, Kaunas: VDU.
- SAVICKIENĖ, I. 2000: Linksniai šnekamojoje kalboje. *Darbai ir dienos* 24 (Kaunas: VDU), 89–98.
- SAVICKIENĖ, I. 2001: Linksnivimasis paradigmų formavimasis vaikų kalboje. *Lituanistica* 3(47), 58–69.
- SAVICKIENĖ, I. 2002: The emergence of case distinctions in Lithuanian. Voeykova, M. D., Dressler, W. U., eds., *Pre- and Protomorphology: Early Phases of Morphological Development in Nouns and Verbs*, München – Newcastle: LINCOM Europa (Lincom studies in Theoretical Linguistics, 9), 105–115.
- SAVICKIENĖ, I. 2003: *The Acquisition of Lithuanian Noun Morphology*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- SLOBIN, D. I. 1985: Introduction: Why study acquisition crosslinguistically? Slobin, D. I., ed., *The Crosslinguistic Study of Language Acquisition*. Vol. 1, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 3–27.
- ŠUKYS, J. 1998: *Lietvių kalbos linksnai ir prielinksnai: vartosenai ir normos*, Kaunas: Šviesa.
- VALECKIENĖ, A. 1998: *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- VOEYKOVA, M. D. 1998: Acquisition of diminutives by a Russian child: preliminary observations in connection with the early adjectives. Gillis, S., ed., *Studies in the Acquisition of Number and Diminutive Marking* (Antwerp Papers in Linguistics, 95), 97–113.
- VOEYKOVA, M. D., SAVICKIENE, I. 2001: The acquisition of the first case oppositions by a Lithuanian and a Russian child. *Wiener Linguistische Gazette* 67–69, 165–188.
- ZEMSKAJA, E. A. 1979: *Русская разговорная речь*, Москва: Наука.
- ŽILINSKIENĖ [Жилинскене], V. 1979: Статистический анализ морфологии литовских газетно-журнальных текстов. *Автореферат дис. канд. филол. наук*, Вильнюс.

Ineta Savickienė
 Vytauto Didžiojo universitetas
 S. Daukanto g. 28, 44246 Kaunas, Lietuva
 i.savickiene@pmdi.vdu.lt

Gauta 2005 05 23